

Miroslav Malovec

Přednáška o esperantu pro Frýdek-Místek

Předneseno 24.5.2019 v cukrárně pod Věží po koncertu Ivana Achera, Jany Věbrové a Vandy Šipové ve Frýdku-Místku

Esperanto vznikalo přibližně před 140 lety, kdy v Evropě žilo 200 milionů lidí a ve zbytku světa miliarda. Hlavním jazykem byla tehdy francouzština, mnoho lidí se ji učilo, mnoho naučilo, ale většině lidí úspěšně odolávala. Dnes máme na světě 7 miliard lidí, v Evropě 700 milionů, všichni se učí místo francouzštiny angličtinu, a i když se mnozí naučí, je také nemálo těch, kteří ji zdolávají neúspěšně. Takže se hledají jiné způsoby, jak umožnit a usnadnit komunikaci.

Již koncem 19. století bilo do očí, že existuje velké množství mezinárodních slov, společných většině jazyků. Když řeknu: **Profesoro de historio organizis ekskurson de gimnaziaj kaj universitataj studentoj al arĥeologia muzeo**, asi jste pochopili, že *profesor historie zorganizoval exkurzi gymnaziálních a univerzitních studentů do archeologického muzea*. Devět hlavních slov této věty je v obou jazycích totožných, pouze s jinými koncovkami, a kdybychom tuto větu dali přeložit do všech evropských jazyků, ve většině z nich by se těchto devět slov vyskytovalo také, i když s výslovnostními obměnami.

Není tedy divu, že řada lidí nezávisle na sobě dostala nápad, že by se z těchto slov dal vytvořit snadný mezinárodní jazyk, kterému by většina lidí rozuměla téměř bez učení. Pokusů vzniklo nepočítaně, každý autor tvrdil, že ten jeho výtvar je jediný pravý a definitivní, ale opravdu prakticky se začalo používat jen esperanto. Domnívám se, že důvod je ten, že ostatní autoři chápali jazyk pouze jako dorozumívací kód, který musí být sestaven z vědecky uspořádaných mezinárodních slov spojených zjednodušenou gramatikou. Výsledek považovali za svůj soukromý majetek, o kterém chtěli sami rozhodovat, případně aby o jazyce rozhodovala odborná jazyková komise, která musí schválit každou sebemenší odvozeninu.

Autor esperanta, varšavský oční lékař ruskožidovského původu, dr. Ludvík Lazar Zamenhof (1859-1917), uvažoval zcela odlišně. Uvědomoval si společenský charakter jazyků, které vytvářejí jejich uživatelé během dorozumívání. Co se v jazyce ujme mezi jeho mluvčími a prakticky se používá, to platí, i když je to teoreticky nesprávné, kdežto co se neujme, neplatí, i kdyby to bylo teoreticky zdůvodněno sebelépe. Komunita rozhoduje, i když si to většinou ani neuvědomuje. Potřeboval vtáhnout uživatele nového jazyka do vývojového a rozhodovacího procesu, ať už vědomě či nevědomě. Patrně si všiml, že v italských, španělských a portugalských textech se hojně vyskytují koncovky -o, -a, -e, -i bez ohledu na slovní druh. Rozhodl se tyto koncovky použít, avšak k vytvoření pořádku: podstatná jména končí na -o, přídavná na -a, příslovce mají koncovku -e a slovesa v infinitivu -i. Změnou těchto koncovek lze měnit slovní druhy. Např. telefono – telefon, telefona – telefonický, telefone – telefonicky, telefoni – telefonovat. K tomu systém asi stovky slovtvorných předpon a přípon, kterými se pak tvoří odvozeniny. Esperanto tedy přebírá z mezinárodní slovní zásoby jen základní výrazy, slovní kořeny, kterým dává vlastní pravopis a vlastní koncovky a odvozuje z nich vlastní odvozeniny. Stejným způsobem se i vyučuje: žáci se učí základní tvar, pak trénují obměňování slovního druhu a vytváření odvozenin. Tak jsou vtaženi do vývojového procesu a esperanto se rozvíjí podobně jako národní jazyky.

Asi rok po zveřejnění esperanta, když se vytvořila malá komunita esperantistů, se Zamenhof veřejně vzdal všech autorských práv a vyzýval esperantisty, aby jazyk rozvíjeli jako své společné dílo. Velký důraz kladl na literární propracování jazyka a sám šel příkladem: Bible, Andersenovy pohádky, Hamlet, Revizor a řada dalších překladů vytvořily esperantský literární styl. Ten pak dovedl k dokonalosti jiný polský oční lékař, Kazimierz Bein, mezi esperantisty známý pod zkratkou Kabe, který se po několika menších překladech pustil do velkého historického románu Boleslava Pruse Farao. Esperantský překlad vyšel dva roky po originálu a je dodnes vzorem stylistické vybroušenosti v esperantu. Další Polák, chemik Antoni Grabowski, přeložil Mickiewiczův veršovaný román Pan Tadeáš, kde byl nucen vtěsnat do několika slabik hodně významů a objevil tak principy esperantské poezie. Historický román *Caesar* od chorvatského spisovatele Mirko

Jelušiče se sice umělecky nemůže srovnávat s dříve uvedenými díly, avšak esperantský překladatel Ivo Rotkvič virtuózně ukázal, jak lze s předponami, příponami i skládáním slov doslova čarovat. Esperantisté tak krůček za krůčkem objevovali stále nové možnosti, které slovtvorný systém esperanta potenciálně nabízí.

Jako každý jazyk má i esperanto dvě úrovně, konverzační a literární, která se dělí na část beletristickou a odbornou. K běžnému dorozumění, dopisování a čtení časopisů stačí znát 500 nejdůležitějších slovních kořenů, z nichž lze vytvořit několik tisíc odvozenin. Kdo se však touto úrovní nechce spokojit, má k dispozici dalších 20 tisíc slovních kořenů, z nichž lze vytvořit statisíce odvozenin. Zhruba polovina z nich je použitelná v beletrii, ostatní se týkají různých vědeckých a technických oborů. Nejrozvinutější je samozřejmě beletrie, protože má nejvíce čtenářů. Slovník esperantských autorů, který vyšel v roce 2006 v Chorvatsku, uvádí 890 literátů, překladatelů i autorů písičích přímo v esperantu. Nejsou ovšem všichni stejně dobří a významní. Asi stovka z nich požívá v esperantském světě stejnou prestiž jako u nás Mácha, Němcová, Vrchlický, Jirásek, Hašek, Čapek, Seifert, Hrabal, Kundera apod. Existuje také několik celosvětových esperantských organizací s členskými organizacemi v různých zemích světa. Zajišťují podobnou činnost, jakou pro jiné jazyky dělají jazykové školy, vydavatelství knih a časopisů, pořádají mezinárodní kulturní festivaly, zřizují knihovny a muzea. Největší sbírky má Rakouská národní knihovna ve Vídni a druhá největší knihovna je v ústředí Světového esperantského svazu v Rotterdamu. Také u nás máme Muzeum esperanta s knihovnou ve Svitavách, sbírku asi 6 tisíc esperantských knih má Městské muzeum v České Třebové, kterou získali po pražském esperantském klubu, když ten ztratil své prostory, a na třetím místě je Klub esperantistů Brno se 4 tisíci knihami.

Hodně aktivit se esperantisté snaží přesunout na internet. Prezentace organizací, virtuální knihovny, přehledy pořádaných akcí, videa, slovníky a kurzy. Na portále Duolingo pro bezplatnou výuku cizích jazyků jsou tři kurzy esperanta na základě angličtiny, španělštiny a portugalštiny, dohromady se v nich v současné době učí 800 tisíc lidí z celého světa. Také na Slovensku mají internetový kurz i s českou verzí, podkladem je zajímavý vědeckofantastický příběh s cestováním v čase, ale údaje o počtu zájemců mi chybí. Existuje i hudební nakladatelství Vinilkosmos a také esperantská verze encyklopedie Wikipedia.

Tím se dostáváme k tomu, že jazyk není pouze prostředkem k dorozumívání, ale slouží i jako zdroj informací, poučení, vzdělávání a v neposlední řadě také zábavy a kultury vůbec. Například když se naši národní obrozenci v 19. století snažili, aby čeština dohonila světové jazyky, tak ne počtem mluvčích, nýbrž rozsahem a kvalitou služeb, které jazyky svým mluvčím poskytují. V roce 1800 existovalo v českém jazyce pouhých 20 knih, v roce 1900 už jich bylo 40 tisíc a dnes jich máme údajně na 2 miliony. Z toho sotva čtvrtina je beletrie, původní či přeložená. Naprostá většina knih má vzdělávací charakter, ať už se jedná o vědecké práce nebo třeba o návod, jak chovat křečky nebo pěstovat růže. Jednotlivec samozřejmě 2 miliony knih nepotřebuje, ale jazyková komunita jako celek ano, protože každého z nás zajímá něco jiného.

Od mezinárodního jazyka se očekává, že nebude pouze sloužit jednotlivcům ke klábosení, dopisování či turistice, to je spíš pomůcka, která má oživit výuku. Ale cílem je politika, průmysl, ekonomika, vzdělávání, informace a umění, zkrátka kultura v nejširším smyslu toho slova, kam patří i literatura odborná, informační či jakákoliv jiná, např. populárně vědecká, kuchařky, průvodci, návody, studie. To vše patří do kultury. Pokud vás nějaký jazyk zajímá z kulturního hlediska, může vám být úplně jedno, kolik lidí tím jazykem mluví, protože s milionem lidí stejně mluvit nemůžete, i kdybyste chtěli. Je pak pro vás důležité, jakou kulturu ten jazyk představuje a nakolik je vám přístupná.

Úkolem jakéhokoliv jazyka je sloužit lidem, kteří ho už umí. Šířit se mezi lidi, kteří ho neumí, sice také může a jazyky to dělají, ale je to záležitost okrajová, doplňková, jen jakýsi jazykový melouch. Pokud se z této okrajové záležitosti dělá záležitost hlavní, je to jazyku vždycky ke škodě a paradoxně, brání to jeho šíření. Veřejnost má totiž zájem přidat se k lidem, kteří jazyk používají, nikoliv k těm, kteří ho propagují. Lidé chtějí, aby studovaný jazyk sloužil jim, nikoliv aby požadoval, aby oni sloužili jemu. Přílišný důraz na šíření jazyka je hlavní brzdou tohoto šíření také proto, že počet mluvčích je pak považován za hlavní kritérium, a lidem se zdá, že jazyk,

kterým nemluví aspoň 100 milionů lidí, nemá smysl se učit. Pokud vás ale nějaký jazyk zajímá z kulturního hlediska, pak je hlavním kritériem rozsah kulturního záběru, který jazyk nabízí. Názorným příkladem je latina, která se nevyučuje kvůli komunikaci, nýbrž z důvodů čistě vzdělávacích. Když čtu knihu nebo informaci, která mě zajímá, může mi být zcela lhostejné, kolik dalších lidí četlo totéž. Esperanto se začne opravdu šířit teprve tehdy, až počet mluvčích přestane být považován za hlavní kritérium významu jazyka a začne se klást na první místo, jakou kulturu jazyk nabízí člověku, který se pustí do studia.

V esperantu můžeme na internetu budovat cílevědomě informační systém, který bude poskytovat informace o všem možném. O to usiluje esperantská Wikipedie a další projekty. A samozřejmě je důležitá i literatura, která musí nejen existovat a být bohatá, ale musí být také přístupná lidem, kteří se jazyku učí. U jazyka, jehož uživatelé jsou roztroušeni po celé planetě, to není tak snadné jako u těch jazyků, jejichž mluvčí jsou shromážděni v jedné zemi, a mohou mít síť knihkupectví a veřejných knihoven. Esperantské knihovny se snaží uchovat esperantskou kulturu pro budoucnost, proto pouští badatele jen do studovny, ale nedovolí, aby kniha knihovnu opustila. Šanci jsou spíše virtuální knihovny na internetu, které i novým esperantistům mohou zpřístupnit i knihy a časopisy vydané před sto lety, ke kterým nováčci jinak nemají příležitost se dostat.

Literatura jazyka je obvykle posuzována podle originálních děl, která byla napsána přímo v daném jazyce. I esperanto se může pochlubit řadou svých románů, básnických sbírek a dramát. V poezii vedou erotické sonety *Sekretaj sonetoj* (Tajné sonety) Kalmána Kalocsaye nebo alegorie na lidstvo *Infana raso* (Dětská rasa) Williama Aulda. V próze vynikají dva čeští autoři autobiografických románů, Karel Pič napsal *Litomišla tombejo* (Litomyšlský hřbitov) a Eli Urbanová *Hetajro dancas* (Hetéra tančí). Populární jsou historické romány, např. *Ŝtona urbo* (Kamenné město) Angličanky Anny Lövenstein, *Princo ĉe la hunoj* (Princ u Hunů) Francouze Eugena de Zilah či *Kaj staros tre alte* (A bude stát vysoko) od Kanadčana Trevora Steela. Mohl bych uvádět další a další jména, která by však neesperantistům moc neřekla, proto se vrátíme k překladům světové literatury.

Slavná díla si každý dovede představit, i jejich jazykovou náročnost, což je hlavní důvod, proč se překládají. Mají dokázat, co esperanto dokáže zvládnout, a zároveň obohacují esperanto samotné o nové výrazové prostředky. I čeština prodělala podobný vývoj. Překlady z 19. století pomohly obohatit češtinu i překladatelskou techniku a připravily tak cestu ke kvalitnějším překladům v dalším století. Podobně v esperantu byla jako základní dílo přeložena Bible samotným Zamenhofem. Z dona Quijota byly různými překladateli překládány ukázky, až na konec celé dílo přeložil profesionální překladatel Fernando de Diego. Ten má na svém kontě i *Sto roků samoty* Gabriela Márqueze a další díla. Ze Shakesperara jsou nejzdařilejší překlady *Hamleta*, *Otella*, *Krále Leara*, *Richarda III* a *Zkrocení zlé ženy*. Náročné překlady jsou *Zločin a trest* Dostojevského, *Mistr a Markéta* Bulgakova, Tolkienův *Pán prstenů*, Grasseho *Plechový bubínek*, z našich Havlíčkův *Křest svatého Vladimíra* a Haškův *Švejk*. Čiňané převedli do esperanta své vrcholné dílo, 600-stránkový román *Sen v červeném domě* z 18. století a pak ještě další klasická díla (*Příběh tří říší*, *Pouť na západ*). Překladů existují tisíce, ale ne vždy tak známých děl a mají samozřejmě i různou kvalitu. Je velký rozdíl mezi tím, co jazyk umožňuje, a tím, co konkrétní člověk dokáže využít.

Literární dílo se do cizího jazyka vlastně nedá přeložit nikdy, ale interpretovat vždycky. Čemu běžně říkáme překlady, to jsou ve skutečnosti interpretace, o čemž se snadno přesvědčíme, pokud porovnáme překlady různých překladatelů, kteří přeložili do češtiny totéž dílo, a to i prozaické. Každý z nich interpretuje autora jinak a přitom všechny interpretace mohou být oprávněné a správné. Jazyky mají odlišný sortiment vyjadřovacích prostředků, jiné zvyklosti a tradice, často i stejná slova mají v každém jazyce jinou stylistickou platnost, která se navíc mění od situace k situaci. Slova neoznačují jen určitou objektivní skutečnost, ale i emocionální vztah mluvčího (mléko – mlíko, nahý – nahatý, chlapec – hoch – kluk), sílu výrazu (pěkný – krásný – nádherný), či rozsah výrazu (kůň – hřebec – bělouš). Překladatel neustále naráží na problém, že v překladovém jazyce má k dispozici výraz silnější a slabší, ale ne přesně takový, jako v originále. Neustále se musí rozhodovat, zda je lépe přesolit nebo nedosolit. Jeden překladatel se rozhodne

použít výraz silnější, druhý slabší, ale nelze jednoznačně říci, že jeden volil dobře a druhý špatně. Když čtete překlad, nevyhnutelně se díváte na dílo očima překladatele, jeho způsobem interpretace. Např. v jedné anglické povídce autor napsal doslova: *Pro nás Iry mají v Paříži velké cítějí*. To v češtině nedává příliš smysl, proto tři překladatelé použili interpretaci, každý jinou: *Na nás Iry nedají v Paříži dopustit - Pro nás Iry mají v Paříži slabost. - Na nás Iry si v Paříži potrpí*.

S podobnými problémy se potýká i překladatel do esperanta. Stejnou myšlenku lze vyjádřit mnoha různými způsoby a překladatel si musí vybrat, která varianta je v daném případě nejvhodnější. Myslí i na to, že text musí být srozumitelný v Asii, Africe i Americe stejně jako v Evropě, že musí být srozumitelný i člověku, který určitou metaforu slyší poprvé, protože esperanto není ničí mateřština a jednotliví mluvčí se je naučili na různé úrovni. Když čtu esperantskou literaturu, nacházím tam často velmi vtipné obraty, které jsem nikdy předtím neslyšel, a přesto jim okamžitě rozumím. Ty si obvykle zapisuju a přidávám do slovníku, který připravuji. Vidím v nich i vzor, že je možné vytvořit metaforu novou, výstižnou a přesto srozumitelnou.

Tím se esperanto liší od češtiny, kde naopak je nutné se držet vžitých forem. Nemůžeme např. říci *moje hlava bolí, můj žaludek se zvedá*, i když je to doslovný překlad, správně je *bolí mě hlava, zvedá se mi žaludek*. Čeština se od jiných jazyků liší ještě v jedné věci. Protože si naši národní buditelé zvolili za základ spisovné češtiny Bibli kralickou, tedy jazyk ze 16. století, odsunuli tím současnou mluvenou češtinu do role slangu. Téměř jsou to dva odlišné jazyky, mezi kterými lze přepínat: *Stál tam starý mlýn s krásnými malými okénky. - Stál tam starej mlejn s krásnýma malýma vokýnkama*. Toto jiné jazyky neznají. Například českou větu: *Byl jsem naštvanej, že musím jít přes ten pitomej park* překládají světové jazyky jako *Zlobil jsem se, že musím jít skrz ten zatracený park*. To lze stejně přeložit i do esperanta. Není třeba se trápit nad tím, že nelze přeložit slangové koncovky a není to žádná hanba. Na druhé straně má esperanto schopnost – podobně jako angličtina – dělat slovesa z podstatných i přídavných jmen, které pak mají také slangový účinek, protože znamenají výrazovou zkratku.

Například *tlouci kladivem* se řekne *bati per martelo*, lze to však zkrátit na složené slovo *martelbati* a nebo na prosté *marteli*, doslova *kladivovat*. V češtině to zní divně a nezvykle, ale je to normální v angličtině i němčině (*I hammer / ich hämmere = kladivuju, buším kladivem, tepu*). Slovo však lze využít i obrazně: *mia koro martelas* – srdce mi buší jako zvon; *mia pulso martelas* – tep mi divoce bije; *la motoro martelas* – motor klepe, *nia armeo martelas la malamikon* – naše armáda drtí nepřítele apod. Obrazné vyjadřování je velmi časté. Např. *draši* původně znamenalo mlátit obilí, ale dnes se to spíše používá jako zmlátit člověka, dát mu pořádnou nakládačku. Můžete ale také *draši pianon* – třískat do piána, hrát hrozně.

Zamenhofův otec vydal knihu ruských přísloví a Zamenhof ji přeložil do esperanta, velmi často rýmovaně: *Ĉie estas ĉarme, sed hejme plej varme*. Všude je krásně, ale doma nejtepleji, čili *Všude dobře, doma nejlépe*. Takových přísloví je víc než tisíc a další pocházejí z Bible, kterou také přeložil sám Zamenhof, např. *Okulo pro okulo, dento pro dento. Oko za oko, zub za zub*.

Veřejnost často zajímá, zda máme v esperantu také slovní sprostáry, protože lidem připadá, že to je právě důkaz životnosti jazyka. Když se mě na to ptají, vidím jim na očích, že očekávají zápornou odpověď a jsou již nachystáni odsoudit esperanto jako neživotaschopné. Ale esperantští slovníkáři i autoři vyšli sprostákům vstříc, vydali řadu slovníčků tzv. tabuizovaných nebo prostě hanlivých slov. Jsou tam celkem běžné nadávky jako *azeno, anserino* (osle, huso), kterými překládáme i české *vole* a *krávo*. Toto zvíře se v cizích jazycích jako nadávka tolik nepoužívá, asi má mnohem lepší pověst než u nás. Ale jsou tam i velmi vulgární výrazy, které tu říkat nemohu, jen že jsou to slangové výrazy pro pohlavní orgány a pohlavní styk. Již zmíněné *Sekretaj sonetoj* čili *Tajné sonety* obsahují v jednom sonetu na 40 metafor pro pohlavní styk, ale slušných a básnických, teprve ve vaší hlavě vznikají lechtivé představy. A také již zmíněný Karel Píč, některými považovaný za nejlepšího esperantského autora vůbec, napsal román *Klačejo*, který bychom mohli přeložit jako *Klevetírna, Drbárna* nebo prostě *Pavlač*. Děj se odehrává v domě, kde všichni mají vřelý zájem o své sousedy, takže když se někde něco šustne, za chvíli to ví celý barák, navíc dobře nasolené a opepřené. Spisovatel ukazuje, jak se i v esperantu dají slova použít k tomu, abychom svému bližnímu mohli osladit život pikantní ostudou.

Další pochybnosti lidé vyslovují o možnosti psát v umělém jazyce poezii nebo ji překládat. Když v roce 1970 vyšly v esperantu Slezské písně, jeden brněnský jazykovědec napadl vydání článkem *Co esperanto s Bezručem může a nemůže* v deníku Práce. Podle jeho názoru v umělém jazyce nikdo umělecky necítí, nemyslí, neprožívá. No, pokud chce někdo v cizím jazyce plynule mluvit, musí se v něm naučit myslet a cítit, protože při řeči nemáte čas přemýšlet, jak tvořit minulý nebo budoucí čas, to musíme cítit – a přemýšlíme pouze nad tím, jakou myšlenku chceme vyjádřit. A když vnímáme prózu, vnímáme i poezii, i když jistě ne stejně intenzivně jako v mateřštině. Ale srovnatelně s jinými cizími jazyky. Nikdo by nemohl číst Homéra, Vergilia nebo Ovidia, protože dnes v jejich jazyce nikdo necítí tak, jak cítili oni. Existuje i moderní překlad Otokara Březiny do latiny od Jana Sprincla, a pro ten nutně platí stejná omezení jako pro esperanto. Je samozřejmě také důležité, na jaké úrovni se čtenář naučil esperanto či latinu a jakou má lásku k poezii vůbec. Kdo ji miluje a pravidelně čte, může ji v cizím jazyce prožívat intenzivněji než lhostejný a poezií znuděný člověk v mateřštině. A samozřejmě hraje úlohu kvalita básníka i překladatele, jestli je to jen veršotepec nebo mistr slova. V zásadě ale není rozdíl mezi umělým a národním jazykem, pokud není vaší mateřštinou.

To vše jsem musel mít na paměti, když jsem překládal Sternenhocha.